

NÅGOT OM VAX

Av SVEN T. KJELLBERG

De beundransvärda bien bygger sina förvaringsrum för födan och sina barnkamrar till ungarna av ett ämne, som de tillverkar inom sin kropp och bearbetar med käkarna. Detta ämne kallas vax, ett urgammalt ord, vars härkomst ännu är dunkel — man har sammanställt det med växa och betydelsen 'utväxt, produkt, något som bildats', men även med väva. Vi människor betraktar ju tingen i förhållande till den nytta de skänker oss. Ur denna synpunkt har av biets produkter vaxet fått stå tillbaka för den begärligare honungen. Men medan vi icke veta om våra förfäder under långt tillbaka liggande tider åto av honungen, ha vi otvetydiga bevis för att de redan under bronsåldern nyttjade vaxet. Detta har nämligen kommit till användning vid gjutningen av bronsyxor. Den del av gjutformen, varuti bronzen skulle gjutas, byggdes av vax, som vid upphettning, smälte och bildade det avsedda tomrummet. Denna gjutmetod, som bär det franska namnet *cire perdue*, förlorat vax, användes ännu i dag.

Vi vet att vax brukats redan av antikens folk, bl. a. vid balsameringar och till skrivtavlor. Hos oss är det först under medeltiden, som det får stor efterfrågan till kyrkornas och de förnämligares vaxljus. Vaxljusen gav en ljusstyrka och spred en väldoft, som icke de rykande talgljusen kunde uppnå. Följande besvärjelse talar om den nytta bina förde med sig och har upptecknats i Danmark:

Bi, Bi, fald til Jord som en Sten
Saml Voks ved dit Been
Honning til Menneskenes Nytte og Gavn
Voxlys til Kirken
I Navn Gud Faders, Sons og den hellige Aands.

Endast litet finnes av naturliga skäl bevarat av vax från medeltiden. Så mycket intressantare är därför fyndet av en rund vaxkaka, som gjordes i Lund 1938 vid grundgrävningen till det s. k. Sagahuset, Stora Södergatan 17, se bild 1. I ett starkt askblandat lager i övre delen av jordskikt, som var

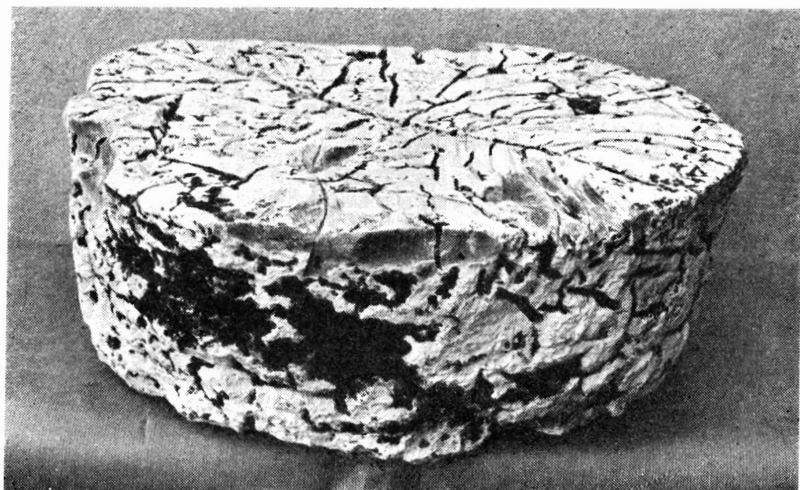

Bild 1. Vaxkaka från omkr. 1200 funnen i Lund. Vikt 12.97 kg. K. M. 39273.

bemängda med svartgodsskärvor från 1000- och 1100-talen, stötte arbetarna på något som de först trodde vara en ost. En flyktig undersökning visade dock genast att kakan bestod av rent bivax, på ytan överdraget av ett tunt, vitaktigt skikt, korsat som gammal fajans av ett nätverk med brunaktiga sprickor. Kakan var cirkelrund med en tjocklek av 14,5 cm och skrånande sidor, så att den ena cirkelytan hade kortare diameter än den andra. Man fick genast intrycket av att vaxet en gång i tiden blivit smält i ett runt kärl, som varit vidare upptill än vid botten.

Vad var nu detta? — Ja, efter litet spekulerande om man ej här hade framför sig ett stycke vax avsett för export och sålunda en viktenhet — en tanke, som förföll, då det visade sig omöjligt att ur dess vikt av ca 13 kilogram få fram en någotsånär jämn summa i medeltida markvikt — så återstod blott den enklaste och rimligaste förklaringen. Kakan är ett färdigskirat stycke vax, sådant det framkommit efter den sista smältningen.

Detta fynd öppnar många perspektiv. Man tycker sig försatt till 1200-talets Lund, det kyrksmyckade spännet på slättens mäktiga barm. Tempelbyggnadernas blåvita sandstenskvadrar höjer sig över låga brunskimrande timmerstugor med grönskande torvtak. På altarna framför skurna bilder och emaljbelagda relikskrin brinner armstjocka vaxljus i malmstakar — vid sydväggen framför stugorna ligger bistöckar, ur vilka flitiga bin drar ut till ängar och blommande träd för att återvända med full last av honung och dunigt frömjöl. Här i den nordiska ärkebiskopsstaden med sina altaren, processioner, högvördiga prelater, furstliga personer och tillresande främlingar måste behovet av vaxljus ha varit stort. Hur självklart är det icke att tillverkning av dessa ljus också skedde här och att stadens invånare höll sig med det flitigaste av alla husdjur, biet. Ja, att kyrkorna och klostren själva hade bigårdar och tillgodogjorde sig binas produkter.

Vid denna tid stod skogen tätt inpå staden. Här måste ännu ha funnits kraftiga ekar, även om många redan fått lämna det

Bild 2.
Altare med
vaxljus, ur
en målning
av Gregorii
mässa.
Härkeberga
kyrka, Upp-
land, 1400-
talets slut.

susande grannskapet och flytta in i staden för att av timmer-
männen klyvas ut till bredbarmade bältimmer att läggas i husens
väggar eller holkas ur till trumliknande skoningar för stads-
bornas brunnar. Och i lövskogen trivdes bina! Vildbin brum-
made i lindkronorna och byggde bon i ihåliga stammar. Hit
drog borgaren ut för att skaffa sig nya bisvärmar. Medan han
på detta sätt hemförde en kyrkans ringa men nyttiga tjänare,
satt ärkebiskopen Andreas Sunesson i sin skrivstuga tillsam-
man med lärda män och lät nedskriwa på latin den av honom
nyredigerade gamla skånelagen. Kanske surrade bina utanför
fönstret, då han tillformade lagbalkarna om äganderätten till
dem och deras samhällen.

»Följer någon sin bisvärm in i en annans inhägnade
skog, säge till honom som äger skogen, och de skola
hava hälften vardera. Vill den som äger skogen ej låta

hugga sitt träd, då låte den andre bina sitta kvar eller låte taga bort dem utan skada för honom som äger skogen. Fäller han trädet utan dens lov, som äger skogen, böte till honom tre marker eller styrke med tolfteed, att han icke har gjort det.»

Gamla välkända tvister ligger bakom de stadganden, ärkebiskopen nu övertänker. »Flyga bin in i en annans hus och följer någon dem . . . » börjar ett annat kapitel — och på så sätt inringar landskapslagen enligt forntida hävd de olika förhållanden, under vilka äganderätten till bisambhällena kan ifrågasättas. Förekomsten av dessa stadganden i lagen är i detta sammanhang en tillräcklig bekräftelse på den betydelse vaxet redan under äldre medeltiden haft i dessa trakter — och icke minst i ärkebiskopsstaden.

I dessa gamla dagar hölls bina i urholkade stockar, bistöckar — de flätade halmkuporna kom först i bruk under 1700-talet hos oss och det dröjde ett stycke in på förra seklet innan de helt slog ut bistöckarna. Medan man vid skattningen av en kupa merendels dödade bina — antingen genom rökning eller genom att krossa kakor och bin — så kunde man skatta en bistöck utan att föröda samhället. Det faller av sig självt att både honung och vax blev bättre och renare på detta sätt. Peder Månsson berättar i sin i början av 1500-talet skrivna Konstbok huru det gick till att tillvarataga vaxet. Beskrivningen synes han ha hämtat ur den på kejsar Neros tid levande romerske författaren Columellas jordbruksböcker, men likheten med förfaringssättet hos allmogen i senare tid talar för att beskrivningen passar in även på förhållandena här under medeltiden.

Jag vill alltså tänka mig att biskötaren i Lund på 1200-talet använde det gamla romerska sättet, då han skirade sitt vax. Först lät han honungen självrinna ur kakan och pressade där efter så mycket han kunde ut ur den. Den återstående honungen drog han ut genom att lägga kakan i ljumt vatten. Det på så sätt rengjorda vaxet lade han nu i en kittel tillsam-

man med lika mycket öl eller vatten, kitteln sattes på elden och medan vaxet smälte rörde han om med en käpp. Innehållet slog han därefter i en grov lärftspåse, band väl för och med hjälp av ett par käppar vred eller pressade han ut vaxet i ett kar med kallt vatten, där det fick svalna. Ville han ha vaxet ännu klarare, upprepade han proceduren.

Efter denna långa utveckling återkommer jag till den jordfunna vaxkakan. Biskötaren har sålunda skirat vaxet färdigt och låtit det svalna i en träbytta, vars form hela smältan antagit, då den stelnat. Tack vare att kärlet var vidare upptill kunde han sedan kakan stelna med lätthet stjälpas ut den. En av de karolinska fångarna i Ryssland, som vistades i Kazanområdet i början av 1700-talet, har lämnat en skildring av biskötselns där på tal om vaxets skirande: »När vaxet har stelnat i kärlet, som skall vara vidare upptill än vid botten, slås det ut med ovensidan nedåt och de orenligheter, som kan ha sjunkit ned mot botten av kakan, skäres bort med kniv eller skrapa».

Låt vara att denna beskrivning hänför sig till en långt senare tid och till ett helt annat land och folk — den har dock sin anknytning till vår vaxkaka. Detta framgår ytterligare om man betraktar vaxkakans botten, som är urgröpt på ett sådant sätt, att man icke gärna kan finna någon annan förklaring därtill än den, att vår biskötare här använt kniven för att borttaga orenligheterna.

I den katolska kyrkan betraktades vaxljusen närmast som heliga — man föreställde sig bina som könlösa och ej smittade av synd. Vaxet var därför också en syndfri produkt. Utom till ljus användes det till framställning av bilder, vaxbeläten, som offrades till helgonen för att därigenom ge mera kraft åt människornas böner. Sådana beläten kunde givas formen av en arm, ett ben el. dyl. för att åstadkomma att sjukdomar i arm eller ben skulle botas. Föreställningen om vaxets kraft till att verka dessa under levde länge kvar. Det berättas i Nya Lödöse tänkeböcker så sent som 1594, att en man, som mistat sin

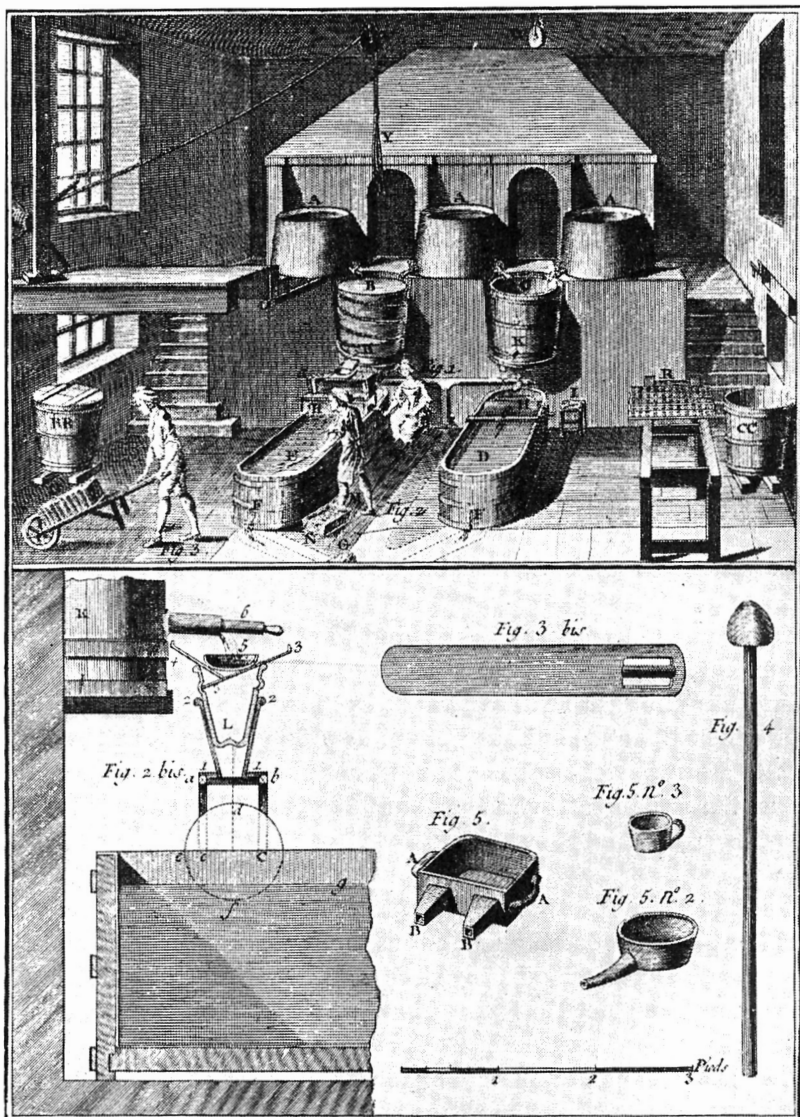

Bild 3. Interiör och detaljer från ett vaxblekeri. Efter kopparstick ur den franska Encyklopedien 1783.

Bild 4. Vaxblekeri. Det till blekning utbredda vaxet bevattnas. I förgrunden bäres de färdiga vaxkakorna bort. Ur Christoffer Weigels 1698 utgivna bok *Abbildung der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände...*

mandom, sände 3 eller 4 marker vax till ett par kvinnor »att de skulle göra därav ett vaxljus eller ett vaxbarn till Torslanda kyrka, på det han måtte bekomma sin hälsa igen».

Det vax man erhöll ur stockar och kupor var ofta mycket förorenat och måste genomgå åtskilliga procedurer innan det fick den kvalitet och särskilt den vita färg, som ansågs outhärlig för finare vaxarbeten. Det vita vaxet framställdes vid vaxblekerier. Såsom industri är vaxblekningen säkerligen icke av någon högre ålder. I Tyskland synes den ha börjat först under 1600-talet, om man får tro en samtida tysk författare. Man hade lärt metoden i Italien, som är vaxblekningskonstens och vaxarbetenas hemland. Sannolikt är det under renässansen, som denna konstart börjar på allvar att omhuldas. I vårt land fanns veterligen icke några vaxblekerier ännu vid 1700-talets början. Av intresse är därför att taga del av de anteckningar om vaxblekning, som Jonas Alström gjorde i resejournalen under sin resa i Frankrike 1723.

Alström var då en ung man och välvde vittsträvande planer. I sitt gamla hemland, till vilket han skulle återvända efter långa läroår i England, tänkte han upprätta industrier av skiftande slag. Han höll därför ögonen öppna under resan och vad han såg bokförde han omsorgsfullt i sin dagbok. Dessa anteckningar ansåg han själv mycket värdefulla och lät på äldre dagar göra avskrifter av dem åt sina söner. Alströms huvudintresse var klädestillverkningen, men därjämte snappade han upp kunskaper från andra manufakturverk och industriella anläggningar, som han fick tillfälle att besöka. Vi ha tidigare — årsbok 1940 sid. 24 — återgivit hans anteckningar rörande tillverkningen av horn- och sköldpaddsdosor. Hans omfattande intresse för allt vad som rörde sig inom det ekonomiska livet betygas bl. a. av den skildring han lämnar om fisket i Dieppe med mångfaldiga uppgifter om fiskebåtarnas utredning, nätens byggnad, fördelningen av fångsten mellan deltagarna o. s. v., allt sådant som man tycker skulle ligga vid sidan av hans studium. Här återges nu Alströms anteckningar från besöket på ett vaxblekeri i Rouen:

Bild 5. Bilden är från Sveriges sista vaxblekeri, Hanna Sandells vaxblekeri i Sävsjö, och visar smältpannan, cylindern, bassängen och i förgrunden de långa vaxstrimlor, som sedan lägges ut till blekning.

»Det gula vaxet smältes först i stora kopparkittlar och slås så i stora tunnor av trä, därutur det rinner i en träho, som är hålig i botten, så att vaxet kan rinna ned på en tjock trärulle, som sitter litet inunder och vevas omkring av en karl, och gör att det därpå nedflytande vaxet delar sig i små skivor eller löv, fallande så neder i ett träkar med kallt vatten uti. Sedan läggs dessa små vaxskivor på långa dukar — på resningar med nät övertäckte, så att vädret ej må blåsa bort något — att igenom solens hetta och daggens fallande blekas eller vit göras; vartill de ock ofta hjälpa med talgs tillsättning till 20 à 25 pct och 6 pct till det de vilja göra bättre. Dock kan man få vitt rent vax utan någon tillsats av talg . . .

En sådan blekning står på i två månader innan vaxet varder fullblekt.

Det gula vaxet, som kommer ifrån Bretagne, Normandie och i synnerhet Danzig, räknas för det bästa, men det från Moskva och Barbariet är mycket förfalskat och blandat med orenlighet, jord och sten, så att därpå är stort avslag.»

Denna beskrivning är ganska summarisk och måste betraktas som en minnesanteckning avsedd att fyllas ut med muntliga förklaringar. Ty följer vi skildringen i den 1783 utgivna franska Encyklopedien framstår vaxblekningen såsom ett betydligt mera komplicerat arbete.

På våren, när den vackra årstiden börjar, tar man itu med vaxblekningen. Fabriken består av ett smälthus med rum för pannor och andra apparater, en öppen plats, där de horisontala torkdukarna spänns upp på sina ställningar, se bild 4 och 6, samt förvaringsrum. Man börjar med att bryta råvaxet i många småstycken för att smältningen skall gå lättare. Härigenom kan man också använda mindre eld, så att vaxet icke utsättes för att svedjas. Sedan vaxet nedlagts i den förtenta kokpannan och man i proportion till mängden slagit på några stop vatten, tändes fyren och vaxet får sakta smälta. I de flesta småfabriker omkring Rouen blandar man i en viss kvantitet talg, varierande efter den åstundade kvaliteten.

När vaxet i det närmaste smält, rör och vänder man massan med en träspade till dess den blivit blandad och är tillräckligt varm och lagom flytande. Värmegraden är beroende av vaxet, som förhåller sig olika i olika landsändar. Att bestämma denna grad är en vanesak och man ser det mindre med ögat än känner det på motståndet det gör vid omröringen. Sedan massan sålunda fått rätt konsistens och värmegrad, öppnas en kran i pannans botten och vax och vatten faller ned i en kittel, där det får stå två eller tre timmar, under vilken tid orenlighet och vatten fälles ut så att vaxet blir klart. Härunder är kitteln omstoppad med ett tjockt täcke för att behålla värmen.

Nästa procedur börjar med att låta kittelns innehåll rinna genom ett durchslag ned i ett kar med kallt vatten. Botten

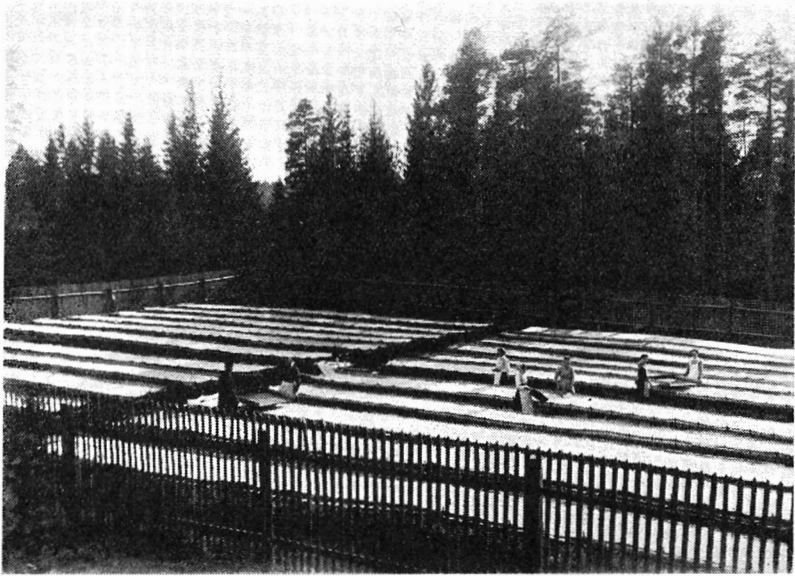

Bild 6. Vaxet blekes på långa utspända dukar. Hanna Sandells vaxblekeri.

i karet är genombruten med en rad små hål, stora som ett vetekorn. Genom dessa hål rinner vaxet och formas därvid till strängar, som passerar över en ständigt fuktad roterande cylinder. Härvid stelna vaxsträngarna omedelbart och bilda band, som från cylindern faller ned i en vattenbassäng.

Vaxbladen upptages nu utan svårighet med hjälp av en särskilt konstruerad gaffel, lägges i en korg och bäres omedelbart till blekningsplatsen. De utbredas omsorgsfullt på de i sina träställningar uppspända dukarna och skyddas för vinden genom runt dukarna fastsatta tygkanter. Efter 12—20 dagar, beroende på sol och väderlek och på vaxets förmåga att blekna, vändes vaxbanden så att även deras andra sida blir exponerad. Man vänder dem sedan upprepade gånger och passar omsorgsfullt på att de icke smälta samman i solen. Är vaxet blandat med talg måste det ofta vattnas då det ligger på duken för att hindra smältning.

Bild 7. Det färdigblekta vaxet hålles upp i skålar. I förgrunden fröken Hanna Sandell.

När man tycker att blekningen fortsatt tillräckligt länge, bäres vaxet till magasinet och lägges i en stor hög, där det får kvarbliva åtminstone sex veckor. Härunder kommer vaxet i jäsning och bildar en sammanpackad massa, så att man måste använda hacka vid nästa flyttning. Jäsningen ger det en benägenhet att vid den fortsatta behandlingen lättare få en vacker vithet.

Efter jäsningen upprepas blekningsproceduren ytterligare tvenne gånger. Sista gången låter man det smälta vaxet rinna ned i formar så att det bildar små kakor, vilka åter lägges ut på duken till blekning under 3 eller 4 dagar. Till sist förvaras kakorna i skåp eller tunnor, väl täckta med papper för att hindra dem att gulna. — Därmed är blekningen avslutad.

Bild 8. De blekta vaxkakorna förpackas. Hanna Sandells vaxblekeri, Sävsjö.

Jonas Alström kom aldrig att anlägga något vaxblekeri — den förste kände fabrikanten på detta område i vårt land var perukmakaren Jan Reis i Stockholm, som 1741 erhöll kommerskollegii tillstånd att bleka vax. Flera medlemmar av denna familj ägnade sig också åt detta yrke. För att stödja detta nya skott på den svenska manufakturens träd förbjöds 1756 all införsel av vitt eller färgat vax, liksom av »vaxansikten». Familjen Reis synes emellertid icke ha kunnat prestera vad man väntade sig av dem, ty 1758 utlovar kommerskollegium stöd åt sådana, som vill inrätta vaxblekerier. Reis hade hittills levererat ljus till kungliga hovet, men hädanefter skulle det stå var och en som kunde tillverka vita och gula vaxljus av försvarlig godhet, fritt att sälja ljus till hovet. Resultatet av detta löfte blev dock ringa. Tillgången på blekt vax svarade icke mot efterfrågan, och 1761 fann man sig där-

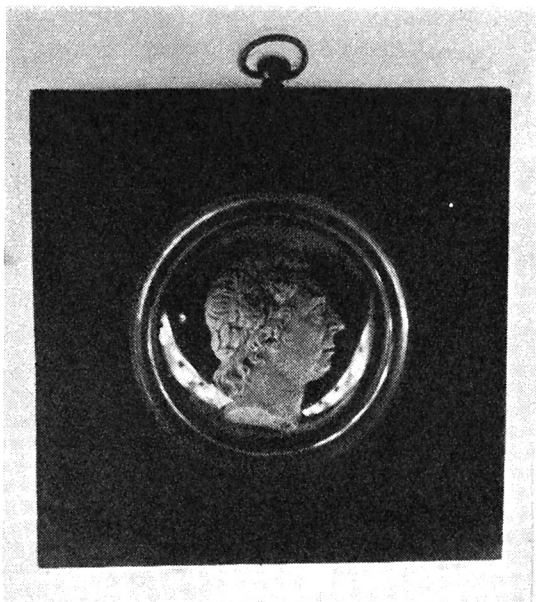
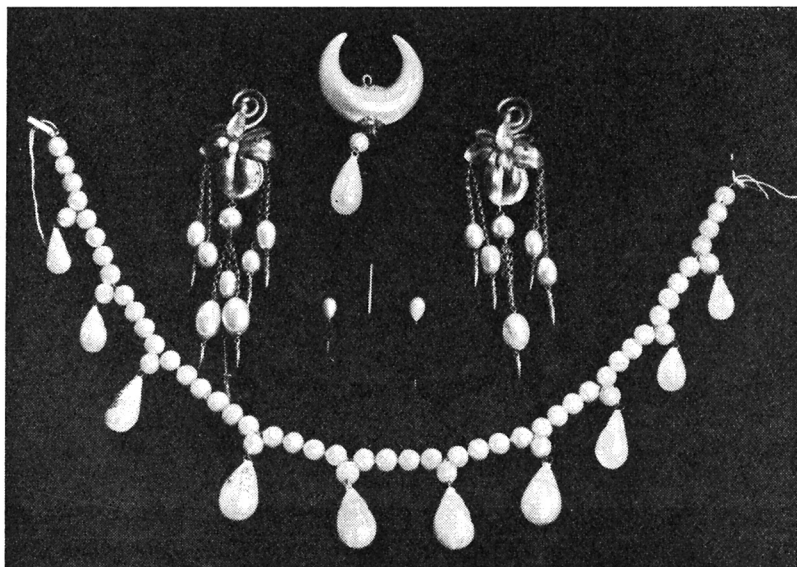

Bild 9. Medaljong
med bild av Carl
Mikael Bellman i
vaxpoussering. K. M.
12693.

Bild 10. Vaxpärlor
från 1800-talet. K. M.
25454 och 35301.

för nödsakad upphäva importförbudet. Emellertid kom man snart underfund med att den fria införseln ej kunde befordra den inhemska tillverkningen. Och så slog man in på förbudsvägen igen — 1766 förbjöds alla utom k. maj:t och privilegierade personer att införskriva vitt vax och vita vaxljus »i anseende till de inrikes vaxblekeriernas uppkomst».

Man frågar sig om det verkligen fanns ett behov av denna dyrbara lyxvara motsvarande alla dessa statliga åtgärder. Det är otvivelaktigt att det vita vaxet hade en stor användning under 1600- och 1700-talen för många andra ändamål än ljus. I stormännens hem kan man under senare delen av 1600-talet påträffa många föremål av vax. Det förefaller t. ex. ha varit en modesak att dekorera rummen med små korgar innehållande frukter av vax och silkesblommor, alltså föregångare till 1800-talets s. k. makartsbuketter. Dessa korgar infördes merendels från utlandet — Ebba Brahe hade i ett kabinett på Årstad ett par sådana små korgar med vaxfrukter från Holland. Men även här hemma gjordes vaxarbeten. Sålunda fick Carl Hermansson på 1720-talet privilegium på tillverkning av sådana. Dessutom gjordes tavlor med reliefbilder av vax. Nils Bielke på Salsta hade t. ex. fyra vaxpousserade bröstbilder under glas i svarta ramar, utförda av en konstnär med namnet Pfaltz. Vaxpärlor och smycken, dockhuvuden m. m., allt modesaker av förgänglig art gjordes av vax. I taxan på inrikes lanttullen 1756 uppräknades sålunda både enkla och dubbla pärlband av vax.

Det mesta importerades likväl. I sitt 1815 utgivna arbete *Svenskt Waru-Lexicon* skriver L. N. Synnerberg: »Wax-arbeten förfärdigas i synnerhet i Nürnberg, såsom frukter; många göra bilder i människostorlek, stundom med konstiga urverk inuti, att de kunna stå upp, gå och sätta sig. En vid namn Psalmeyer förfärdigade på det sättet konung Gustav Adolfs bild. Andra göra fåglar med naturliga fjädrar, djur, landskaper, som sättas i glas, även krucifixer för döde.»

Ännu långt in mot 1800-talets slut var vaxet ett omtyckt material.

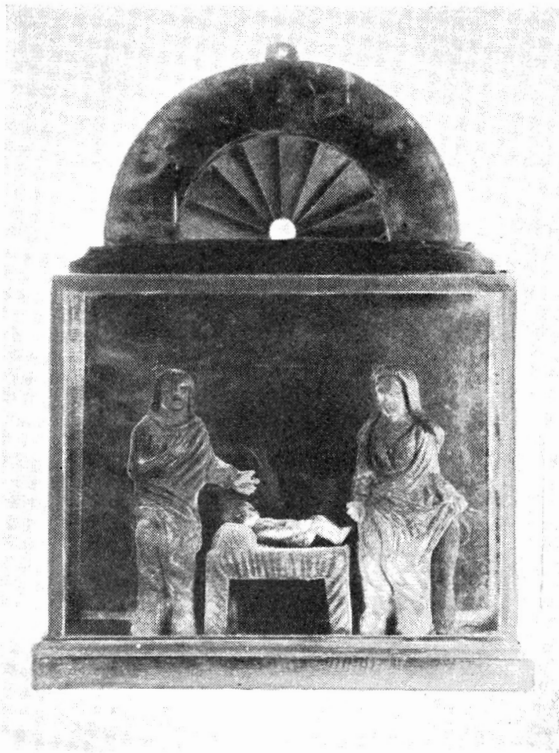
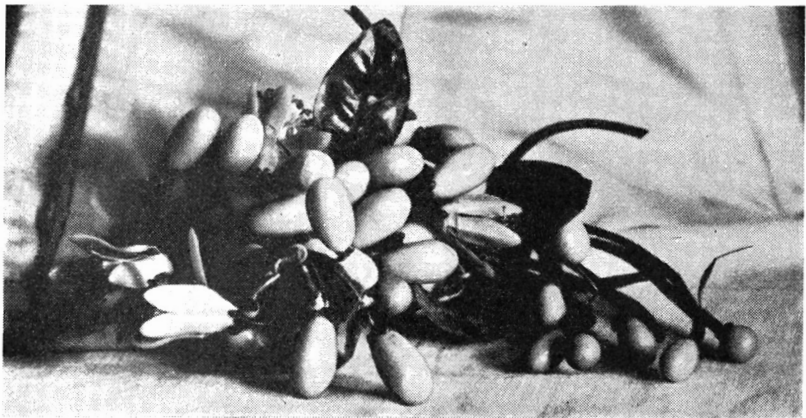

Bild 11. Bellehems
krubba med bilder
i vax. 1800-talets
början. K. M. om.
Bild 12. Vaxblom-
mor från en brud-
dräkt buren 1891.
K. M. 39458.

Man skulle kanske kunna tro, att vaxblekningen är ett avslutat kapitel i vårt land. Så är emellertid icke fallet. Ännu övas denna konst efter de gamla metoderna vid Vaxblekeriet i Sävsjö, där det sedan fyrtio år bedrivs av fröken Hanna Sandell. Hennes morfader, Erik Runstedt, anlade ett vaxblekeri i Eksjö stad, vilket övertogs av äldsta dottern, Carolina Fogelberg. Efter hennes död fortsattes det av hennes yngsta syster, Emma Sandell, som också tillverkade vaxstaplar. Hennes dotter, Hanna Sandell, är den sista innehavaren av denna gamla industri. Fröken Sandell beskriver den metod, som hon i likhet med sina förfäder använt vid vaxblekningsarbetet, på följande sätt:

»I maj månad börjar smältningen och fortsätter juni och juli månader. Vaxet smältes i vatten och valsas efter 'klarningen' ut i en vattenfylld bassäng, därifrån de nu bandsmala längderna utbäras till långa träställningar klädda med väv. På dessa ställningar ligger vaxet under tillsyn och 'vändning' till nästa månad, då samma arbete vidtages. Upprepas så för tredje gången i juli månad. Vaxet är då i regel färdigblekt och smältes i små kakor, som avsändes till apokteken och de stora drogaffärerna i Sverige.»

Som vi ser är detta samma metod som Jonas Alström beskriver från sitt besök i den franska staden för mer än 200 år sedan.

KÄLLHÄNVISNINGAR.

GÖSTA BERG, Ljustillverkning i äldre tid. Liljeholmens Stearinfabrik 1839—1939. Stockholm 1939.

PEDER MÅNSSON, Konstbok. Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-Sällskapet. Peder Månssons skrifter på svenska, Stockholm 1913—15.

ALBERT SANDKLEF, Äldre biskötsel i Sverige och Danmark. Bidrag till kännedomen om Sydsandinavisk biskötsel före mitten av 1800-talet. Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles handlingar. Femte följd, ser. A., Band 6, n:r 3. Göteborg 1937.

ALBERT SANDKLEF, Bee-keeping in the government of Kazan. Acta Ethnologica 1936.